

Michał Rogoż

Cudowna kreacja przestrzeni w powieści Selmy Lagerlöf o Nilsie Holgerssonie

Znane przysłowie mówi, że podróże kształcą. Fakt ten został doskonale wykorzystany w powieści szwedzkiej autorki Selmy Lagerlöf (1858–1940), opisującej niezwykle przygody Nilsa Holgerssona, wędrującego wraz ze stadem gęsi ponad krajem ojczystym. W wyniku licznych przeżyć kształtuje się charakter młodego bohatera. Psotny i niesforny chłopiec poznaje siłę przyjaźni i zasady, jakie rządzą światem. Utwór ma charakter wybitnie dydaktyczny. Po pierwsze – był pisany z myślą o szkolnej edukacji, miał stanowić wykład geografii i historii ojczystej, podany w atrakcyjnej dla dziecka formie opowiadania¹. Po drugie – podobnie jak i w skandynawskich sagach, bohater zmagą się z własnymi słabościami, a jego perypetiom towarzyszy wyraziście zarysowany świat wartości²; z niemal każdego fragmentu tekstu wynika morał, wskazujący na właściwe postępowanie.

Cudowna podróż (*Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*) nawiązuje do jednego z najczęściej wykorzystywanych schematów fabularnych w literaturze – tematu podróży. Opis peregrynacji stał się szczególnie popularny z chwilą upowszechnienia się zmechanizowanych środków transportu, niemniej jednak już starożytny epos – *Odyseja* to opowieść o pokonywaniu przestrzeni, a specyficznym tekstem traktującym o wędrowce jest także *Boska Komedia* Dantego. Przestrzeń dzieła literackiego traktującego o podróży może być zatem rozumiana dwojako – jako właściwy fizyczny dystans pomiędzy konkretnymi miejscowościami, ale również jako przestrzeń imaginacyjna, związana z rozwojem akcji i ewolucją postaci. Z jednej strony mamy zatem w powieści szwedzkiej noblistki geograficzny konkret, z drugiej konstrukcję literacką wypowiedzi, sugerującą przemieszczanie się w przestrzeni świata przedstawionego. Podróż Nilsa Holgerssona ma także wymiar fantastyczny, wprawdzie bohater porusza się w obrębie realnie istniejącej Szwecji, znanej autorce

¹ Kulisy powstania powieści oraz jej recepcja opisane zostały w pracy G. Szewczyk, *Selma Lagerlöf*, Katowice 1985, s. 120–134.

² Por. *Edda poetycka*, ze staroislandzkiego przekł. i oprac. A. Załuska-Strömberg, Wrocław 1986, s. [1–60]. Autorka zwraca m.in. uwagę na fatalizm w postępowaniu bohaterów, uzależnienie od sił zewnętrznych, jak również na wyraziste rysy charakterów, pomimo lakonicznego stylu przekazu.

z autopsji (podobnie jak *Ulisses* Joyce'a rozgrywający się w przestrzeni fizycznej Dublina), jednak wiele cech otoczenia posiada wymiar nadnaturalny. Szwecja Selmy Lagerlöf jest postrzegana przez pryzmat ludowych legend i podań, stąd podróż Nilsa ma charakter „dziania się” w konwencji podróży, podobnie jak wędrówka przez kolejne kręgi piekielne, czyścicowe i niebiańskie w *Boskiej Komedii*. Szczególną rolę w tej powieści odgrywa przyroda, którą można uznać za łącznik pomiędzy podróżą realistyczną a fantastyczną.

Nietypowy przewodnik po kraju ojczystym

Książka powstała z myślą o dzieciach w wieku 9–11 lat, poznających zgodnie z programem szkolnej edukacji swój kraj ojczysty, jego historię, geografę, język i obyczaje. Powieść ta miała ukazać różnorodność krajobrazu szwedzkiego, lokalną florę i faunę, opisać poszczególne regiony (län) oraz zapoznać młodych czytelników z gospodarką człowieka w określonym środowisku przyrodniczym. Autorka zadbała o zgodność tekstu z realiami geograficznymi, odbywając nawet w tym celu dwie podróże do południowej (1903) i północnej (1904) części kraju³. Ten wymiar poznawczy został wpisany do powieści i z małymi zastrzeżeniami pozostaje on aktualny do dzisiaj. Na mapach o odpowiedniej skali z łatwością uda nam się odnaleźć większość nazw miejscowych przywoływanych przez autorkę. Bez błędnie też można wędrować śladami Nilsa ulicami Karlskrony z Wielkiego Targu (Stortorget) pod kościół Admiralicji i do dawnych stoczni królewskich⁴. Oczywiście część wzmiankowanych obiektów trudno jest już wskazać nawet na dokładnych mapach i planach, co wynika z przekształceń krajobrazu, jakie nastąpiły w ciągu ostatnich 100 lat. Niektóre zakłady przemysłowe zlikwidowano, wsie stały się częścią miast (np. w Skanii w aglomeracji Malmö). Zmieniły się także problemy społeczne: epidemia gruźlicy i wilcze stada to już demony przeszłości, kraj przecięły nowoczesne autostrady i linie kolejowe docierające do niegdyś zacofanych prowincji, a Szwecja stała się bogatym krajem stanowiącym atrakcyjne miejsce imigracji zarobkowej.

Przedstawiona trasa wędrówki gęsi na północ jest wyjątkowo kręta. Z jednej strony decyduje o tym konieczność zaprezentowania wszystkich obszarów kraju, z drugiej zaś wpływają na nią perypetie bohaterów (ucieczka przed lisem Mykitą, sztorm na morzu, intrygi gęsi Pięknopiórki). Taka właśnie marszruta w wymiarze metaforycznym ukazuje trudności drogi życia. Podążając na północ Nils Holgersson kilkakrotnie opuszcza lub gubi stado Akki, w przelocie na południe zdarza mu się to tylko jeden raz w regionie Härjedalen, który przebywa wraz z krukiem Bataki⁵. W odróżnieniu od

³ Por. G. Szewczyk, op. cit., s. 120–122.

⁴ S. Lagerlöf, *Cudowna podróż*, przeł. [z niem.] J. Mortkowiczowa, oprac. A. Chojecki, Wrocław 1992, t. 1, s. 123–133.

⁵ Ibidem, t. 2, s. 232–244.

przelotu na północ, podróż na południe wydaje się znacznie krótsza, prostsza i pozbawiona tak wielu dramatycznych wydarzeń. Wątpliwości budzić może zestaw miejsc, jakie zostały opisane na trasie wędrówki gęsi. Stosunkowo mało miejsca poświęcono szwedzkim miastom. Sztokholm poznajemy jedynie w scenerii skansenu na wyspie Djurgården⁶. Epizody podróży rozgrywają się również w Karlskronie, Falun i Uppsali. Kilka miejscowości zostało opisanych z lotu ptaka, a kilkanaście innych tylko wymienionych z nazwy. Niewiele miejsca poświęcono tak ważnym dziś ośrodkom, jak Göteborg i Malmö. Karlstad – stolica Värmlandu i Gävle, główny ośrodek Gästriklandu, nie były wzmiankowane w ogóle, podobnie jak liczne porty nad Zatoką Botnicką. Z ramy literackiej utworu wynikają głównie opisy obszarów naturalnych, w których przebywają dzikie gęsi. Poniekąd jednak ich przewaga nad krajobrazami kulturowymi jest cechą charakterystyczną dla wszystkich krajów skandynawskich. Najwięcej czasu stado spędza w Skanii, sąsiadujący z nią od północnego zachodu region Halland został przedstawiony bardzo pobieżnie. Dwa największe szwedzkie jeziora Wener i Wetter są ledwie wzmiankowane, podczas gdy znacznie więcej miejsca poświęcono mniejszym akwenom: Vond w Skanii czy Tåkern w Ostgotlandii – to właśnie nad nimi bohaterowie spędzają dłuższy czas. Podobnie szerzej opisano magnackie zamki na południu: w Vittskövle czy Glimminge, a przecież dzisiejszemu turyście Szwecja kojarzy się raczej z warownym obiektem w Kalmarze, „piernikowym” Lackö nad jeziorem Wener, czy twierdzą Karlsborg na zachodnim brzegu jeziora Wetter⁷. Autorka szerzej opisała miejsca związane z własnym życiem – rodzinny dom w Mårbacka, który odwiedza po latach⁸, szkołę doskonalenia zawodowego (tzw. słojudu) w pałacu w Nääs pod Göteborgiem⁹, a także gimnazjum Alfreda Dalina w Husqvarnie pod Jonköpingiem¹⁰.

Stopień konkretyzacji przestrzennej poszczególnych scen należy uznać za zróżnicowany. Wydarzenia w warowni Vittskövle, którą Nils „zwiedza” wraz ze szkolną wycieczką, mają cechy opisu przewodnika. Autentyczne jest zarówno miejsce, jak i szereg informacji przekazywanych w trakcie spaceru po pomieszczeniach zamku. Zwierzęcy sejmik na wzgórzu Kulla(berg) to element fantastyczny, ale opisane zostały tu wszystkie realia geograficzne faktycznego miejsca. Pożar lasu w Angermanlandzie jest wydarzeniem realistycznym, ale nie rozgrywa się w konkretnym miejscu, które można wskazać na mapie, tylko gdzieś we wspomnianej prowincji, wśród ty-

⁶ Ibidem, t. 2, s. 78–95.

⁷ W Skanii znajduje się wprawdzie ponad 200 dawnych rezydencji magnackich – najwięcej w Szwecji, ale Kalmar ma największy zamek renesansowy, Lackö to zamek najpopularniejszy, Karlsborg, w końcu, to twierdza powstała w celu obrony króla i skarbu państwa na wypadek inwazji rosyjskiej. Por. *Szwecja*, red. J. Zaborowska, Warszawa 2007.

⁸ S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 253–266; w 1907 roku Selma odkupiła część rodzinnego majątku, który wcześniej został przejęty za długi – por. G. Szewczyk, *Selma Lagerlöf. Szwedzka laureatka Nagrody Nobla*, Kielce 1993, s. 51.

⁹ S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 284–310.

¹⁰ Ibidem, t. 1, s. 233; Alfred Dalin był inicjatorem powstania powieści, jednym z jej pierwszych recenzentów, czuwał też nad redakcją podręcznika udzielając rad autorce, o czym świadczy liczna korespondencja. Szkoła imienia Anny i Alfreda Dalina działa do dziś w mieście Husqvarna. Por. G. Szewczyk, *Selma Lagerlöf. Szwedzka...*, s. 27–31.

powego krajobrazu zalesionych wzgórz. W niektórych fragmentach *Cudownej podróży* występują także krajobrazy i miejsca fantastyczne, zawsze jednak odnoszą się one w jakiś sposób do realnej scenarii geograficznej. Legendarne miasto Wineta porównane zostaje do istniejącego na Gotlandii starego portu Wikingów – Visby¹¹. Ogród w Djulö stanowi model całego regionu, a oprowadzający po nim ogrodnik Karol wskazuje poszczególne obiekty, wymieniając je z nazwy, a nawet wiążąc je z określonymi postaciami historycznymi¹². W tekście przedstawione zostały charakterystyczne miejsca: wzgó-

Region (Län)	Sposób opisu przestrzeni	Środowisko przyrodnicze	Działalność człowieka
Skania	liczne wzmianki w trakcie przelotu	Falista równina z jeziorami i podmokłymi łąkami, małe płaty lasów bukowych, łagodny klimat, wschodnie wybrzeża wydmowe, północne niskie (bagna na Falsterbo) lub klifowe (Kullaberg).	Dobrze rozwinięte rolnictwo – zarówno uprawa zbóż, jak i hodowla, miasta przemysłowe, cukrownie, na wybrzeżu rybołówstwo, liczne posiadłości ziemskie, sztuczne zalesienia na wydmach oraz parki w głębi łądu.
Blekinge	porównanie do przedproża domu	Region przejściowy o zmiennych cechach podłoża klimatu i roślinności, na północy warunki surowe: grunt kamienisty, niskie temperatury, lasy iglaste i zarośla, na południu żyzne gleby, ciepło, lasy liściaste, wybrzeża szkierowe*, rzeki z licznymi progami skalnymi, wzdłuż nich lasy łągowe.	Osadnictwo i rolnictwo skoncentrowane na wybrzeżu, tylko tam znajdują się miasta na czele z portem morskim Karlskroną, energia spadku wód wykorzystana w przemyśle, uzdrowiska i miejscowości klimatyczne na wybrzeżu.
Småland	podanie o Panu Bogu i świętym Piotrze	Lesista (las iglaste) i skalista wyżyna z licznymi jeziorami, rzekami, bagnami i torfowiskami, na południowym wschodzie wydmy śródlądowe, na północy bezleśna góra Taberg, surowy klimat, wschodnie wybrzeże szkierowe.	Tylko wschodnie wybrzeże posiada warunki dla rozwoju rolnictwa (uprawa żyta w okolicach Kalmar), porty morskie na wybrzeżu, na północy miasta przemysłowe Jonköping i Husqvarna, przetwórstwo drewna (papier, zapalaki), górnictwo, region wyludniający się.

* Charakteryzuje się dużą liczbą małych, skalistych, przybrzeżnych wysepek.

rza, jeziora, miasta lub wsie, puszcze, łąki, bagna, torfowiska, wrzosowiska. Wszystkie te elementy składają się na rzeczywisty krajobraz Szwecji. Większość regionów została opisana bardzo szczegółowo. Czytając *Cudowną podróż* można dobrze poznać

¹¹ S. Lagerlöf, op. cit., t. 1, s. 171–185.

¹² Ibidem, t. 1, s. 306–322.

środowisko geograficzne skandynawskiego państwa. W powyższej tabeli dla przykładu zestawiono informacje dotyczące trzech południowych regionów, świadczące o tym, że *Cudowna podróż* może być m.in. czytana jako opis przestrzeni geograficznej.

Przyroda: realna czy fantastyczna?

Cechą charakterystyczną większości tekstów literackich autorów skandynawskich jest wszechobecność przyrody rządzącej zachowaniami bohaterów. Natura nie występuje tu jedynie jako tło wydarzeń, ale jako samoistny ich uczestnik i egzemplifikacja wewnętrznych stanów bohatera¹³. Ramy powieści Selmy Lagerlöf wyznacza cykl przyrodniczy związany z wędrówkami ptaków. Utwór napisany został w formie dziennika z podróży, każdy rozdział rozpoczyna się zatem adnotacją w stosunku do daty. Data informuje nas o porze roku. Z nią związane są występujące zjawiska pogodowe, takie jak roztopy, opady, kwitnienie roślin czy nawet pożary lasów. Autorce nieobcy jest zmysł obserwacji. Zauważa, że śnieg utrzymuje się znacznie dłużej w miejscach zacienionych, np. w głębi lasu:

I wyglądało tak, jak gdyby las iglasty miał moc przykuwania zimy do siebie.
Wszędzie już ziemia uwolniła się od śniegu, ale pod olbrzymimi choinami
leżał on jeszcze grubą warstwą, tajał i zamarzał, toteż stwardniał wreszcie jak lód¹⁴.

Zjawiska przyrodnicze ukazane zostały we wszystkich wymiarach i w odpowiedniej dynamice. Scena kruszenia lodu na jeziorze Hjälmar przedstawia kolejne etapy tego procesu: biały wał wodnego przyboju, trzaski pękającego lodu, oddzielanie się pól lodowych i kier, wytryskiwanie wody ze szczelin pod ciśnieniem¹⁵. Przyroda obserwowana jest często za pomocą wielu zmysłów, chociaż wzrok ma znaczenie pierwszorzędne – zatem najczęściej używanymi czasownikami są te odnoszące się do widzenia i spostrzegania. Niektóre przytaczane opowieści symbolicznie tłumaczą różne zjawiska przyrodnicze. Przypowieść o siedmiu oraczach z Värmlandu¹⁶ w obrazowy sposób ukazuje procesy erozji i denudacji skał. Poetycki sen Nilsa Holgersona opisuje wędrówkę roślin i zwierząt na północ, objaśniając tym samym zjawisko strefowości geograficznej i występowania zasięgów poszczególnych gatunków¹⁷. Rywalizację zwierząt w środowisku pokazano na przykładzie walki szczurów szarych

¹³ J. Pietrzak, *Narracje kultury skandynawskiej jako odbicie społecznej specyfiki regionu na przykładzie kina*. [Dokument elektroniczny]. Tryb dostępu: <http://www.ecriture.com.pl/articles/32/32.pdf>, s. 48–59.

¹⁴ S. Lagerlöf, op. cit., t. 1, s. 29–30.

¹⁵ Ibidem, t. 1, s. 343–348.

¹⁶ Ibidem, t. 2, s. 248–252.

¹⁷ Ibidem, t. 2, s. 166–172.

i czarnych¹⁸. Gatunek obcy rozmnaża się na nowym terytorium wypierając gatunek rodzimy. Pewne zjawiska przyrodnicze zostały jednak opisane błędnie. Nie nawiązując tutaj bezpośrednio do dyskusji o wyższości aktualizmu geologicznego nad katastrofizmem¹⁹ należy zauważyć, że w owym czasie nie doceniano roli zlodowacenia w kształtowaniu powierzchni Ziemi. Przykładowo – kształt skalistych wysepek Vade-rö na Kattegacie jest wynikiem tarcia mas lodu, a nie działalności fal morskich.

Człowiek stanowi część przyrody. Większość postaci ludzkich w *Cudownej podróży* jest otwarta na jej przejawy. Między zwierzętami a ludźmi istnieje często nic porozumienia. Uosabia ją np. wieśniaczka z Angermanlandu, dzieląca się chlebem z drapieżnym ptakiem²⁰. Ludzie umieją obserwować pewne zjawiska i wyciągać z nich istotne wnioski, a czasem wręcz instynktownie przewidują mające nadejść wypadki²¹. Przeciwwstawienie człowiek – przyroda jest widoczne w powieści, ale nigdy nie przybiera rozmiarów wyraźnego konfliktu. Zwykle antytezy takie mają charakter porządkujący. W opisie Falun skontrastowano dwie krawędzie doliny:

Na wschód [...] ciągnie się prześliczny łańcuch wzgórz. Na ich wierzchołkach rosną wspaniałe lasy iglaste i urocze gaje brzoźowe, stoki zaś pokrywają cieniste sady owocowe. Na zachód od miasta wznosi się inny grzbiet górski. Stoki tych gór sterczą nagie, nieporośnięte zielenią, zaledwie na szczytach widać nędzne sosny, poza tym nie ma na górach tych nic, prócz wielkich okrągłych bloków kamiennych, porozrzucanych wszędzie niby w prawdziwej pustyni²².

Pomimo że w cytowanym fragmencie występują kwantyfikatory typu: wspaniałe – nędzne, to cały ten obraz góry naturalnej i antropogenicznie przekształconej (kopalnia) nie ma na celu ukazania zniszczeń, jakich człowiek dokonał w przyrodzie. Co więcej, to samo miasto dostosowuje się w swoim układzie do tej struktury – budynki reprezentacyjne stoją po stronie wschodniej, po stronie zachodniej niskie, jednopiętrowe domki robotnicze. Wywód pełni raczej rolę porządkującą, a nie oceniającą. Autorka w sposób entuzjastyczny popiera rozwój przemysłu oraz wszelkie inwestycje gospodarcze zmieniające przyrodę²³. Wyrębu lasu w północnych okręgach czy osuszania jezior nie traktuje w kategoriach klęski ekologicznej, chociaż zauważa problemy z tym związane – zniszczenie miejsc lęgowych ptactwa, ograniczanie terytoriów bytowania niedźwiedzi:

Zdaje mi się, że ludzie chcą zostać sami na świecie [...]. Gdybyśmy nawet zostawili ich w spokoju razem z ich bydłem i zaczęli się żywić tylko borówkami, mrówkami i ziołami, nie daliby nam mieszkać bezpiecznie w lesie. Chciałabym wiedzieć gdzie się właściwie mamy przenieść, aby znaleźć spokojną kryjówkę²⁴.

¹⁸ Ibidem, t. 1, s. 72-73.

¹⁹ M. Książkiewicz, *Geologia dynamiczna*, Warszawa 1951, s. 13.

²⁰ S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 147-150.

²¹ Ibidem, t. 1, s. 344.

²² Ibidem, t. 1, s. 391-392.

²³ Por. G. Szewczyk, *Selma Lagerlöf*, Katowice 1985, s. 127.

²⁴ S. Lagerlöf, op. cit., t. 1, s. 366.

Zdarza się, że przyroda wygrywa w „walce” z człowiekiem i wpływa na modyfikację podejmowanych przez niego działań. Wymowny przykład w tym względzie stanowi historia gospodarki w obszarze Puszczy Kolmardeńskiej. Dawne kopalnie i gospodarstwa rolnicze zostały zarzucone, a człowiek nauczył się „oszczędzać las i kochać go jak najlepszego przyjaciela”²⁵. Konsekwencją warunków przyrodniczych są zatem określone typy gospodarki. Naturalne zasoby mineralne wykorzystuje się w górnictwie, rzeki stanowią źródło energii do pracy młynów, a drzewo z lasów jest spławiane do tartaków na wybrzeżu. Tam, gdzie znajdują się dobre gleby, grunty wykorzystywane są rolniczo, nawet samo morze stanowi w powieści specyficzną „niwę” karmiącą człowieka.

Totalizm przyrody opisanej w tym utworze nie wynika tylko z przesłanek realistycznych, nawiązujących do zasady determinizmu geograficznego. Przyroda *Cudownej podróży* ma także, a może przede wszystkim, wymiar nadrealny. Rozległość przestrzeni sprawia, że bardzo często postaci przywoływane w legendach mają nadnaturalne rozmiary. Opowieści o olbrzymach uosabiają potęgę natury i małość człowieka wobec sił przyrody. Wszystkie zwierzęta posiadają cechy osobowe, porozumiewają się między sobą i mają określone przymioty charakteru. Ludzie nie potrafią ich zrozumieć, nawet Nils Holgersson, odzyskując swoją właściwą postać, traci tę zdolność. Personifikacji ulegają nie tylko zwierzęta, ale także rośliny oraz elementy przyrody nieożywionej. Rzeka Dal ściga się z sąsiadami w swej drodze do morza²⁶. Lokalny wiatr w regionie Närke staje się czarownicą z Yzätter²⁷. Za charakterystyczny zabieg artystyczny należy uznać nadawanie zwierzętom znamion wszechwiedzy. Pomimo olbrzymich przestrzeni, dzielących od siebie kolejne obszary pobytu bohaterów, historia Nilsa Holgerssona jest znana wszędzie, podobnie jak i inne historie opowiedziane w toku akcji. Z jednej strony funkcjonują one jako swoiste archetypy w zestawieniu z komentarzem moralno-dydaktycznym dzieła, z drugiej zaś – taki zabieg powoduje sakralizację ujmowanej holistycznie natury. Tworzy ona jakby integralny organizm, którego części uczestniczą w funkcjonowaniu całości. Mamy więc do czynienia ze zderzeniem *sacrum-profanum*, charakterystycznym dla literatury skandynawskiej (historia małego chłopca, która staje się mitem)²⁸. Równocześnie element składowy jest wyrazicielem całości na zasadzie „pars pro toto”. Podobnie jak ogród Djulö symbolizuje cały region, czy śmierć Matsa stanowi prefigurację śmiertelności w ogóle. Natura tworzy zatem przestrzenie symboliczne. Takim rezerwatem wspomnień z dzieciństwa jest otoczenie dworu w Mårbacka. Wszystkie elementy przyrodnicze tworzą w jego obrębie niemal kosmiczny porządek. Środek dziedzińca

²⁵ Ibidem, t. 1, s. 267.

²⁶ Ibidem, t. 1, s. 381–390.

²⁷ Ibidem, t. 1, s. 323–326.

²⁸ J. Pietrzak, op. cit., s. 133, zauważył, że bardzo często proste czynności, np. jedzenie, nabierają w twórczości Skandynawów znamion sakralności. Bliskość sfery wysokiej i niskiej jest także sportretowana w opowieści postacią „starszego pana”, nierozpoznanego króla szwedzkiego, konwersującego ze zwykłymi obywatelami.

przy wejściu zajmuje olbrzymi jesion – symbol Yggdrasill, świętego drzewa z mitologii Skandynawów²⁹.

Nie tylko z lotu ptaka

W warstwie tekstowej przestrzenność jest budowana przez zastosowanie określonych środków stylistycznych, semantycznych i odpowiednie obrazowanie. Większość opisów przestrzeni ma charakter dynamiczny, jest związana bądź z przemieszczaniem się wzdłuż krajobrazu, bądź z jego „stawaniem się”, także w aspekcie czasowym. Kwintesencją takiego obrazowania jest opis rzeki „Wielkiej”, ścigającej się do morza z Fuluälvem. Wspólnie cieki te tworzą Dal. Czynnikiem dynamizującym opis jest ich uosobienie. Woda pokonuje kolejne przeszkody terenowe i zmienia charakter biegu, raz wypełnia jeziora, raz przeciska się między skałami, innym razem płynie spokojnym korytem tworząc meandry lub nasłuchuje wieści o postępach rywala³⁰. Przestrzeń zostaje także zdynamizowana przez zastosowanie różnych ujęć. Świat poznajemy z perspektywy żabiej (np. nad jeziorem Vond), z ukrycia (np. w puszczy na zamku Vittskövle), najczęściej jednak z lotu ptaka. Bardzo często rzeczywistość jest przedmiotem fantastycznej deformacji. Operowanie różnorodnymi wymiarami to jeden z przejawów takiego przerysowania. Buty i kapelusz olbrzyma pełnią rolę wysokich wzgórz, a nóż Nilsa kurczy się do rozmiaru zapalki. Przestrzeń ulega podwojeniu w wyniku odbicia w wodzie:

Gdy chłopiec wychylił się i spojrzął w dół, tam gdzie powinno być morze, ujrzał całą tę armię ptasią odbijającą się w wodzie. Był tak zmieszany, że wcale nie rozumiał, co widzi. Zdawało mu się, że wszystkie ptaki lecą grzbietami na dół. Lecz nie dziwiło go to już, gdyż nie był w stanie odróżnić tego, co było w górze, od tego co było w dole³¹.

Ogląd rzeczywistości ulega też niekiedy zawężeniu, a ciemność potęguje efekt ciasnoty (zamek Glimminge)³². Węch i słuch przejmują wówczas rolę zmysłu wzroku. Zabiegiem semantycznym, wpływającym na porządkowanie przestrzeni, jest powtarzalność pewnych fraz. Taka struktura echa pojawia się w czasie przelotu nad Jonköpingiem i Husqvarną, kiedy pytania z dołu natrafiają na podobne odpowiedzi z góry³³. Istotnym elementem kreacji przestrzeni jest również kolor, jak choćby w opisie Karlskrony:

²⁹ S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 253–266, Yggdrasill to kosmiczny jesion, którego korzenie wywodzą się z Ziemi (źródło mądrości), z nieba i z mrocznej krainy Niflheim, stanowi prefigurację krzyża świętego oraz drzewo wiedzy, por. A. Cotterell, *Słownik mitów świata*, Łódź 1993, s. 278.

³⁰ S. Lagerlöf, op. cit., t. 1, s. 381–390.

³¹ Ibidem, t. 1, s. 135.

³² Ibidem, t. 1, s. 84–86.

³³ Ibidem, t. 1, s. 231–233.

Niebo nie było już błękitne, lecz roztaczało się nad nim sklepienie z zielonego szkła. Morze miało barwę mlecznobiałą i, jak okiem sięgnąć, toczyło się małymi, białymi falami, lśnią srebrzystą pianą. Na tle tej bieli odbijały wyspy, czarne jak noc, o rozmaitych kształtach. [...] Tak, nawet domy mieszkalne, kościoły i wiatraki, zazwyczaj białe lub czerwone rysowały się teraz czarno na zielonym niebie³⁴.

Tytułu niniejszego artykułu nie należy traktować jako jednoznacznej polemiki z analizą *Cudownej podróży* dokonaną przez Grażynę Szewczyk³⁵, niemniej jednak warto powtórzyć za Czesławem Miłoszem: „[Bohater] jest tym, który leci nad ziemią i ogarnia ją z góry, a zarazem widzi ją w każdym szczególe, co może być metaforą powołania poety”³⁶. Opisy krajobrazu widziane „z lotu ptaka” są najczęstszym sposobem „kadowania” w opowieści o Nilsie Holgerssonie. Abstrahując od dyskusji, czy tak przedstawiana Szwecja przypomina tę, którą podziwiamy z okien samolotu, trzeba zauważyć, że sposób opisu cechuje duża różnorodność. Zazwyczaj wiąże się on z fantazją przestrzenną. Blekinge przyrównano np. do schodów (3 pasy wysokościowe i krajobrazowe)³⁷, Bohuslan do kamiennego muru chroniącego wnętrze kraju przed falami morza³⁸. W tym wypadku cechą charakterystyczną jest ukształtowanie powierzchni. Inne regiony zostały skojarzone z widzianym z góry kształtem. Olandia przypomina skamieniały korpus motyla³⁹, Skania – szachownicę⁴⁰, Småland – dziurawy dywan⁴¹, Hälsingland przyrównany został do liścia drzewa (nerwy jako doliny rzeczne)⁴². Taka fantazja rodzi jednak często znacznie bardziej złożone obrazy. Podanie o Jämtlandzie nawiązuje do wątków mitologii skandynawskiej (walka Asów z olbrzymami). Region staje się areną walki dobrych i złych sił przyrody. Przyrównany jest do wielkiego domu, obejmującego cały wyżynny obszar. Wszelkie „udogodnienia”, jak jeziora i doliny, góry i wzgórza, urodzajne gleby, są wynikiem interakcji dobra i zła (olbrzymki i siłacza)⁴³. Walka przeciwstawnych sił jest charakterystycznym motywem w opisie przestrzeni omawianego utworu. Podobna opowieść dotyczy Västgotlandii, w tym wypadku olbrzym z Morza Lodowatego porównuje swoją pracę z działaniem ludzi. Ciemne siły natury (vide czarowny pierścień) kontra racjonalna gospodarka. Serce naprzeciw rozumu. I wątek chrześcijański, jedna z głębszych aluzji w literaturze dla dzieci. Dzwony kościelne ze Skary i Husaby wypędzają bowiem

³⁴ S. Lagerlöf, op. cit., t. 1, s. 123.

³⁵ *Szwecja z lotu ptaka. Rzeczywistość i fikcja* – podtytuł w cytowanej wcześniej pracy: G. Szewczyk, *Selma Lagerlöf*, Katowice 1985, s. 124.

³⁶ Za A. Chojecki, *Posłowie*, [w:] S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 340.

³⁷ S. Lagerlöf, op. cit., t. 1, s. 108–111.

³⁸ *Ibidem*, t. 2, s. 277–279.

³⁹ *Ibidem*, t. 1, s. 150–154.

⁴⁰ *Ibidem*, t. 1, s. 23.

⁴¹ *Ibidem*, t. 1, s. 198–199.

⁴² *Ibidem*, t. 2, s. 120.

⁴³ *Ibidem*, t. 2, s. 224–231.

ostatecznie olbrzyma ku północnym wyspom⁴⁴. Chrześcijaństwo zmienia zatem kraj. Powieść szwedzkiej noblistki pełna jest głębokich aluzji i odwołań. Opowieść o wędrówce na północ kończy zmiennym opisem ginącego słońca:

Słońce potoczyło się w przepaść, której ściany pokryte były lodem [...]. W głębi przepaści siedział stary potwór, ciało miał z lodu, włosy z sopli lodowych i płaszcz ze śniegu. Przed potworem leżały trzy czarne wilki, które podniosły się na widok słońca i otwały szeroko swe paszcze. A wówczas z jednej [...] buchnęło lodowate zimno, z drugiej – siekący wiatr północny, z trzeciej – czarne ciemności⁴⁵.

Scena ta ma charakter apokaliptyczny, przedstawia przestrzeń mityczną i trudno nie skojarzyć jej z XXXIV księgą *Boskiej Komedi* – obrazem dna piekieł, kocytu.

Podróże nieodłącznie wiążą się z odkrywaniem miejsc. Takie motywy występują również w powieści Selmy Lagerlöf. Dla jednych mogą to być miejsca rodzinne oraz miejsca wspomnień, dla innych ukryte punkty, gdzie znajdują się skarby. O takich właśnie skarbach mówi się kilkakrotnie w tej powieści. Złote monety znajdują wrony w garncu, kosztowności są również zakopane w miejscu znanym przez gęsi na wyspach Kattegatu. Innym rodzajem miejsc ukrytych są tajemnicze góry pełne cennych minerałów. O tajemniczej miedzianej górze opowiada kruk Bataki w Falun⁴⁶. Droga do takich miejsc jest zazwyczaj powikłana, a odkryć ją mogą tylko wtajemniczeni. W omawianej powieści podróży jest znacznie więcej, niż tylko ta zawarta w tytule. Śladem gęsi podążają lis Mykita, Aza i Mats zmierzając ku północy w celu poszukiwania zaginionego ojca. Pisarka wędruje do domu swojego dzieciństwa. Podróże odbywają bohaterowie pojedynczych opowieści, luźno związanych z głównym wątkiem. Kierują nimi różne pobudki: handel, praca, nauka, ciekawość, tęsknota za ziemią itp. Konstrukcja utworu jest dygresyjna. Główny wątek staje się pretekstem do przekazania informacji o przestrzeni geograficznej. Wątki poboczne zdają się płynąć własnym trybem do określonych momentów, w którym następują zażębnienia. Zazwyczaj oznacza to pojawienie się głównego bohatera, Nilsa Holgerssona, który wnika w wykreowaną przestrzeń literacką i ingeruje w akcję drugoplanową. Często wątek kończy się zatem na podobieństwo *deus ex machina*. Wątki drugoplanowe nie mają zazwyczaj określonych ram czasowych⁴⁷, stąd wrażenie takiego wrzucenia w inną rzeczywistość jeszcze bardziej się potęguje. Przykładem może być historia z Nääs rozwijająca się autonomicznie, jej bohater przyłącza się do grupy śpiewających dzieci, wysłuchuje opowieści, a w końcu swoim głosem wpływa na decyzję nauczycielki dodając jej odwagi⁴⁸.

⁴⁴ S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 294–303; ok. 1000 roku, przy źródle w Husaby angielski mnich Sigfrid ochrzcił szwedzkiego władcę Olofa Skotkonunga, na miejscu źródła powstała pierwsza katedra w Szwecji, aczkolwiek wyznania pogańskie trwały w kraju jeszcze co najmniej przez 200 lat – za A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław 1973, s. 48.

⁴⁵ S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 171.

⁴⁶ Ibidem, t. 1, s. 397–408.

⁴⁷ Występuje tu często charakterystyczny dla sag islandzkich czas „rozspacjowany” – od wydarzenia do wydarzenia, z licznymi przerwami, por. J. Pietrzak, op. cit., s. 134–136.

⁴⁸ S. Lagerlöf, op. cit., t. 2, s. 284–309.

Przestrzeń pełni niezwykle ważną rolę w omawianej powieści. Jest ona głównym tematem utworu i elementem ulegającym przeróżnym przemianom. Ma zarówno charakter konkretnej przestrzeni geograficznej wyznaczającej ramy utworu, jak również przestrzeni mentalnej, marszruty, którą muszą przebyć bohaterowie, aby dotrzeć do *katharsis*. Przestrzeń literacką wypełnia natura mająca charakter totalny. Jej częścią są także elementy cywilizacji i kultury: miasta, ludzie i wszelkie wytwory ich pracy. Pomimo silnej konkretyzacji przestrzeni geograficznej (w tekście pojawia się kilkaset nazw własnych) powieść Selmy Lagerlöf pozostaje nośnikiem wartości uniwersalnych, może być czytana i rozumiana także w oderwaniu od mapy Szwecji.

Wonderful creation of space in Selma Lagerlöf's story of Nils Holgersson

Abstract

The Wonderful Adventures of Nils (Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige) by Selma Lagerlöf employs one of the most frequently used literary themes – a journey. The story is explicitly didactic. First of all, it was written with the school education in mind, and it was supposed to be a lecture on geography and history of the motherland, delivered in the form of a story, which would be attractive for children. Secondly, similarly to Scandinavian sagas, the hero struggles with his weaknesses, and his adventures are accompanied by the clearly pictured world of values; almost each fragment of the text contains a moral which indicates the appropriate behaviour.

Space fulfils an important role in the novel. It is the main theme of the story; it is also an element that undergoes various changes. It is simultaneously a particular geographical area that sets up the story frames, and mental space, a route that heroes must follow to reach *katharsis*. The literary space is filled by nature, total in character. A part of it are elements of civilization and culture: towns, people, and all effects of their work. In spite of great geographical particularity (the text contains a couple hundred place names), Selma Lagerlöf's novel remains a carrier of universal values and can be read and understood also without reference to the map of Sweden.